

**OD PRIMANJA DO STVARANJA
HRVATSKA GRAFIKA 15. I 16. STOLJEĆA¹**

FROM ACCEPTANCE TO CREATION
CROATIAN PRINTS FROM THE 15th AND 16th CENTURIES

Milan Pelc

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb
mpelc@hart.hr

UDK / UDC 096::761"14/15"

655.1/3(091)(497.5)"14/15":76

Pozvani rad / Invited paper

Primljeno / Received: 30. 6. 2005.

Sažetak

Recepcija grafike kao novoga vizualnog medija koji se pojavljuje i razvija gotovo usporedno s tiskarstvom, ostvaruje se u Hrvatskoj od druge polovice 15. st. putem grafičkih listova koji služe kao predlošci lokalnim majstorima, slikarima odnosno iluminatorima. Tijekom renesansnog razdoblja grafička slika udomaćuje se među hrvatskom publikom zahvaljujući knjižnim ilustracijama, u prvom redu u nabožnim i liturgijskim knjigama, posebice u knjigama na hrvatskom jeziku koje se tiskaju u Veneciji, te u malobrojnim domaćim tiskarama (Senj, Rijeka, Nedelišće, Varaždin). Osobito je snažna prisutnost mletačke drvorezne ilustracije toga vremena u nizu izdanja na glagoljici, nešto rjeđe na ćirilici i na latinskom jeziku i pismu. Od Marka Marulića (koji nije bio autor ilustracija u spjevu *Judita*, kako se to uglavnom misli), do Dominka Zlatarića, mletačka je drvorezna ilustracija obilježila recepciju grafičke slike u jadranskoj Hrvatskoj 16. st. U mnogim slučajevima grafičke su slike bile inspiracija ili izvor motiva i likovnih predložaka domaćim umjetnicima, davši zamjetan doprinos širenju renesansnoga likovnog ukusa, povezanog s intelektualnim ozračjem humanizma. Oko sredine 16. st. dolazi do jačeg prodora grafičkih slika iz sjeverne Europe, u prvom redu zahvaljujući izdanjima hrvatskih protestanata u Urachu kraj Tübingena.

Nakon prikaza navedenih oblika pretežno pasivne recepcije grafičkih slika, na kraju rada istaknut je kreativni doprinos povijesti europske grafike nekolicine umjetnika Schia-

¹ Ovaj rad posvećujem uspomeni Šime Jurića koji mi je prije dvadeset godina ustupio svoje bilješke o Martinu Roti Koluniću i Nataleu Bonifaciju.

vona, majstora podrijetlom iz hrvatskih krajeva, koji su djelovali izvan uže domovine: Andrije Medulića (Andrea Meldolla Schiavone), Martina Rote Kolunića, Natalea Bonifacija i Jurja Julija Klovića.

Ključne riječi: grafika, knjižna ilustracija, Hrvatska, renesansa

Summary

As a new visual medium, prints appeared almost at the same time as printing industry and started gaining recognition in Croatia in the second half of the 15th century owing to the use of printed materials which provided the local craftsmen, painters and illuminators with the models to be copied. During the Renaissance, prints became fairly commonplace among the Croatian people, largely due to the illustrations found in religious books, especially those written in the Croatian language which were printed either in Venice or in one of the few local printing-houses (Senj, Rijeka, Nedelišće, Varaždin). Particularly strong at the time was the impact of the Venetian woodcuts found in a number of publications written in Glagolitic script and less frequently in those written in Cyrillic script or Latin. Judging by the works of Marko Marulić (who, contrary to a common belief, was not the author of the illustrations published in his epic poem *Judita*) to those of Dominko Zlatarić, Venetian woodcuts exerted an important influence on the acceptance of prints along the Croatian Adriatic Coast during the 16th century. Prints frequently provided a source of inspiration for the local artists, thus making a significant contribution to the spreading of the Renaissance style within the intellectual context of Humanism. Around the middle of the 16th century, North-European prints became more widely available, primarily due to the publications of Croatian protestants from Urach near Tubingen.

After giving an outline of the above-mentioned, largely passive acceptance of prints, the paper concludes with an emphasis on the creative contribution to the European history of printmaking by some "Schiavone" masters who were of Croatian origin but were active outside the boundaries of present-day Croatia. Those artists include Andrija Medulić (Andrea Meldolla Schiavone), Martin Rota Kolunić, Natale Bonifacio and Juraj Julije Klović (Giorgio Giulio Clovio).

Keywords: prints, book illustration, Croatia, Renaissance

Na zemljopisnom prostoru što ga danas zauzima Republika Hrvatska, a koji se u ranom novom vijeku dijelio na pokrajine Slavoniju, Dalmaciju, Hrvatsku, Istru i Dubrovnik, u 15. i 16. st., koliko je poznato, nije bilo proizvodnje grafika. Isto vrijedi za susjedne krajeve, u prvom redu za Bosnu i Hercegovinu. Međutim, iako u Hrvatskoj nije nastajala, grafika je u Hrvatskoj 'djelovala' već u ranom razdoblju svojega širenja Europom. Premda su grafički listovi u našim krajevima mogli biti u optjecaju još ranije, potvrđene početke recepcije grafike pouzdano bilježimo u drugoj polovici 15. st. Od tada grafika je kao glavni vizualni medij novoga vijeka kontinuirano prisutna u hrvatskoj kulturnoj sredini sa svim svojim funkcijama. Njezina prisutnost među hrvatskim naručiteljima i primateljima usporedna je s pojavom i širenjem tiskane knjige, a jedan i drugi fenomen bitni su nositelji kulturoloških

promjena u okvirima humanističkog svjetonazora i renesansne umjetnosti, odnosno novovjekog sustava komuniciranja slikom i tekstem uopće.

Oblici funkcionalne prisutnosti grafike mogu se razvrstati u nekoliko skupina. Koliko znamo, najstarija je skupina grafika koje kao predloške koriste umjetnici u Hrvatskoj, a mogu se identificirati na temelju usporedbe sačuvanih djela (fresaka, slika, minijatura, zlatarskih ukrasa i gravura) i odgovarajućih grafičkih listova. Druga, gotovo istodobna s prvom, jest skupina ilustriranih knjiga na hrvatskom jeziku, namijenjenih isključivo hrvatskim primateljima. Koliko se na temelju sačuvane građe može razabrati, ilustrirane knjige bile su najčešći nositelji grafike u Hrvatskoj renesansnoga doba. Međutim, u ovom prikazu osvrnut ćemo se samo na knjige tiskane hrvatskim jezikom. Zbog ograničenosti prostora izostavljamo ilustracije u knjigama hrvatskih autora objavljenim na stranim jezicima, prije svega na latinskom, čija je ciljana publika bila i domaća i 'internacionalna'. Slično je s obilno ilustriranim knjigama Dobrića Dobrićevića (Boninus de Boninis), tiskara i nakladnika hrvatskoga podrijetla koji u kasnom 15. st. djeluje u Italiji, potom i u Francuskoj. Premda se i njegova izdanja s drvorezima u širem smislu mogu smatrati hrvatskim doprinosom povijesti renesansne kulture, osvrst na njihov nastanak i recepciju znatno bi proširio ovaj prikaz.² Osim spomenutih oblika i načina širenja grafičkih slika postojala je još jedna važna skupina nositelja koju čine grafički listovi i tiskane ilustrirane knjige 'uvezene' za domaće korisnike iz Italije i drugih europskih zemalja. Kao što su se donosile slike i drugi predmeti umjetničkog obrta, donosile su se i knjige i grafike različitih autora i izdavača. Neke od tih knjiga i grafika sačuvane su u domaćim knjižnicama, no točnije utvrđivanje vremena njihova dolaska u hrvatsku sredinu zahtijevalo bi pomno istraživanje zapisa na marginama knjiga i drugih pokazatelja vlasništva. Ovaj sažeti prikaz ograničava se stoga samo na najvažnije točke složene povijesti čiji su mnogi elementi još uvijek nedovoljno rasvijetljeni.

Hrvatska je sredina u razdoblju što ga obično nazivamo renesansnim (oko 1450. do oko 1600.) bila uglavnom 'pasivni' primatelj grafičkih proizvoda. Međutim, kako u kulturi jedna pojava uvijek može utjecati na niz drugih, tako je i recepcija grafike u Hrvatskoj utjecala na oblikovanje u drugim granama umjetničkog stvaralaštva, pa se u tom pogledu njezina recepcija može smatrati aktivnom i poticajnom. Sredinom 16. st., kad grafika potpuno osvaja zapadnoeuropski medijski prostor, pojavljuje se nekoliko majstora hrvatskoga podrijetla koji daju izravan kreativni doprinos europskome grafičkom stvaralaštvu.

Magloviti počeci

U europskim krajevima drvorezi su posvjedočeni već početkom 15. st., a neki smatraju da ih je bilo i ranije. Te jednostavne slike nudile su se publici u obliku

² Usp.: Pelc, Milan. Ilustracije u tiskopisima Dobrića Dobrićevića (Boninus de Boninis). // *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 24(2000), 135-154.

pojedinačnih listova, uglavnom s nabožnom tematikom, ili u obliku tzv. drvoreznih knjiga, u kojima su i slika i tekst bili priređeni na drvenim pločama, otisnuti, kolorirani i uvezani u sveščiće nalik brošurama. U to doba cvjetala je proizvodnja igraćih karata i sličnih grafičkih listova zabavnoga karaktera. Žarišta proizvodnje bila su uglavnom na području Njemačke i Nizozemske, manje u Italiji i Francuskoj. Zasad nije otkriven nijedan primjerak grafičkog lista ili drvorezne knjige u Hrvatskoj iz 15. st. Njihov je broj i u europskim razmjerima malen, pa nije čudo da u nas od njih nije preostalo ništa, no kako ćemo vidjeti, oni su sigurno kolali našim krajevima.

U starijoj literaturi pojavila se pretpostavka o izradi grafike u Dalmaciji već sredinom 15. st. Naime, podrijetlo bakroreza i bakropisa obično se traži u zlatarskim radionicama toga doba, jer graviranje kovine, zlata, srebra, mjedi, bio je sastavni dio zlatarskog posla. Osim zlatara, kao prvi mogući grafičari spominju se i oružari koji su gravirali oklope i oružje, služeći se često jetkanjem. Prema Giorgiju Vasariju, izumitelj bakroreza u Italiji bio je sredinom 15. st. zlatar i nijelist Maso Finiguerra. I kod nas se, kao mogući grafičar, spominje jedan zlatar koji je umro u Zadru 1451., a zvao se Niža Radaković (Nikola Radanov), podrijetlom iz Bara. O njemu je, kao prvom našem bakrorescu, starijem i od Masa Finiguerra, pisao Giuseppe Praga 1934. godine. Naime, u popisu ostavštine toga zlatara zabilježena je "una stampa cum un stampadur", što je Praga protumačio kao valjak i podlogu za otiskivanje grafika. Međutim, kako je kasnije primijetio Cvito Fisković, najvjerojatnije je riječ o zlatarskom alatu za utiskivanje sitnih ukrasa. Fisković, primjerice, pronalazi 'stampe' kod nekoga dubrovačkog zlatara Milana 1381. godine.³ Čini se, dakle, da laskava titula prvoga grafičara-bakroresca ipak ne pripada našem majstoru iz Zadra.

Grafički predlošci kasnoga 15. stoljeća

Premda je grafika kao mobilni medij u naše krajeve sigurno došla mnogo ranije, izravna svjedočanstva o njezinoj prisutnosti i ispunjavanju konkretne kulturno-umjetničke misije potječu tek iz posljednje trećine 15. st. Naime, u to doba slikari se počinju služiti grafičkim listovima kao predlošcima za vlastite kompozicije. Najpoznatiji primjeri zabilježeni su u Istri, pokrajini koja je bila najbliža tadašnjim žarištima grafičke proizvodnje: Južnoj Njemačkoj i Sjevernoj Italiji. Pišući o freskama u grobljanskoj crkvi sv. Marije u istarskom gradiću Bermu, B. Fučić navodi: "Usto su (majstori) nosili i svezak pun crteža i nalijepljenih listova s drvorezima i bakrorezima. Rasklopili su ga pred beramskim plovanom (župnikom) i bratovštinskim gastladom (predstojnikom bratovštine) i pokazivali im stranicu za stranicom s likovima svetaca, s ilustracijama iz života Kristova i života Marijina, s biblijskim

³ Praga, Giuseppe. Oreficerie e incisione in Dalmazia a mezzo il Quattrocento. // Archivio storico per la Dalmazia 16(1934), 477-480; Fisković, Cvito. Dubrovački zlatari od XIII. do XVII. stoljeća. // Starohrvatska prosvjeta 1(1949), 149; Fisković, Cvito. Zadarski sredovječni majstori. Split: Pododbor Matice hrvatske, 1959. Str. 114.

zgodama i mukom Gospodnjom, s rajskim slavama i vječnim mukama, s ornamentima i uzorcima svake vrste. Pokazivali su svoj album na ogled kao slikovnicu, koja je i njima i naručiteljima bila putokazom i koja je služila predloškom za ono, što je imalo izrasti na žbuki crkvenoga zida.”⁴

Za neke beramske freske, slikane 1474., pronađene su paralele odnosno predlošci u tadašnjoj grafici. B. Fučić pedantno ih dokumentira u svojoj monografiji o glavnom beramskom slikaru, Vincentu iz Kastva, pokazujući da je slikareva radionica posjedovala niz grafika njemačkih majstora i primjerak drvorezne *Biblije pauperum*.⁵ Slikari nisu doslovno kopirali grafike, već su preuzimali motive i uključivali ih u vlastite kompozije prema zahtjevima posve drugačijeg medija, zidnih slika. Primjerice, za prikaz *Kola sreće*, oštećen zbog probijanja prozora, Vincent iz Kastva poslužio se bakrorezom nizozemskog grafičara, tzv. Majstora iz 1464., poznatog i kao “Majstor sa svicima” (Meister der

Slika 1. Vincent iz Kastva. Kolo sreće, freska, 1474.; Beram, crkva sv. Marije na groblju

Banderollen) (sl. 1, 2). Istarski slikar preuzeo je samo lijevu stranu predloška na kojoj je prikazan lik Fortune zavezanih očiju kako okreće kolo, ispod njega mrtvac u grobu i natpisi. Desna strana grafike s prikazom *Stabla života i smrti*, nije mu ovaj put bila potrebna. I sam lik kostura s grafike vrlo je sličan kosturima na njegovom *Plesu smrti*. Jedan bakrorez “Majstora iz 1464.” služio je kao predložak beramskom slikaru za sliku *Uhićenja Isusa*.⁶ Iz *Biblije pauperum* Vincent iz Kastva i njegovi

⁴ Usp.: Fučić, Branko. Meštri u Bermu. // Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 6, 1(1959), 115-118; Paškvan, Fedora. Prilog proučavanju beramskih zidnih slikarija. // Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 7, 2(1958), 53-58.

⁵ Fučić, Branko. Vincent iz Kastva. Zagreb : Kršćanska sadašnjost ; Pazin : Istarsko književno društvo “Juraj Dobriča”, 1992. Str. 118 i d.

⁶ Prelog, Milan. Neki grafički predlošci zidnih slikarija u Bermu. // Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti 3(1961), 3-8; članak ponovno objavljen u: Prelog, Milan. Studije o hrvatskoj umjetnosti. Zagreb : Institut za povijest umjetnosti ; Naklada Prelog, 1999. Str. 113-116.; Fučić, Branko. Istarske freske. Zagreb : Zora, 1963. Str. 27.

Slika 2. *Majstor sa svicima (Meister der Banderollen). Kolo sreće i smrt s lukom, bakrorez*

pomoćnici također preuzimaju pojedine prizore, kombinirajući ih u skladu s potrebama ikonografskog programa fresaka. Motive iz *Bibliae pauperum* B. Fučić pronašao je i na freskama u svetištu Zborne crkve sv. Nikole u istarskom Pazinu, nastalim oko 1470. godine.⁷ Primjeri takva postupka gdje se umjetnici pri osmišljavanju zidnih slika služe grafikom, poznati su i u sjevernoistarskom Hrastovlju (danas Slovenija), čiju crkvu oko 1490. oslikava Ivan iz Kastva sa suradnicima služeći se grafičkim listovima već spomenutog “Majstora sa svicima”.⁸

Domaći slikari poznavali su, dakle, u to doba grafičke listove i služili se njima. Poznavali su ih i njihovi naručitelji, a vjerojatno i drugi, osobito obrazovaniji suvremenici. O tome B. Fučić piše: “Ne možemo tvrditi nego samo nagađati da je tih sličica bilo i po beramskim kućama. Pouzdano znamo da one nisu bile nepoznate glagoljaškim popovima, a izravno vidimo da su ih imali u rukama i njima se služili ne samo Vincent iz Kastva nego i drugi slikari njegova vremena.”⁹ Koliko

⁷ Fučić, Branko. *Biblia pauperum i istarske freske*. // Zbornik za umjetnostno zgodovino 13(1977), 143-151.

⁸ Za podatke i literaturu usp.: Fučić, Branko. *Biblia pauperum i istarske freske*, str. 143. Vidjeti i: Fučić, Branko. Grafički listovi “Majstora sa svicima” u kastavskoj radionici. // Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 3(1962), 177-186.

⁹ Fučić, Branko. Vincent iz Kastva, str. 118.

se iz sačuvane građe može ustanoviti, u to rano vrijeme grafike su vjerojatno najviše kolale u sjevernim hrvatskim krajevima, a manje u Dalmaciji i južnoj Hrvatskoj. Kasnije, u 16. st., bit će obrnuto. O razmjerima njihova utjecaja na domaće kasnogotičko slikarstvo možemo samo nagađati jer je najveći dio te slikarske baštine nestao.

I u Zagrebu kasnoga 15. st. evidentna je prisutnost grafike. Tu je u doba biskupa Osvalda, prelata s renesansno-humanističkim svjetonazorom, djelovao skriptorij u kojemu je nastalo nekoliko najljepših kodeksa izrađenih u Hrvatskoj. Likovnim bogatstvom osobito se ističu dva misala, čiji je naručitelj opat Juraj, predstojnik tada još moćne i bogate cistercitske opatije u Topuskom, koju će nekoliko desetljeća kasnije opustošiti Turci. Jedan misal opata Jurja čuva se danas u zagrebačkoj Metropolitanskoj knjižnici, a drugi u Riznici zagrebačke katedrale.¹⁰

Oba su misala pisana i oslikavana oko 1495., onaj drugi dovršen je kasnije, možda u Budimu početkom 16. st.¹¹ Međutim, u njemu se kao sitnoslikar na

jednom mjestu potpisao *Hans Almannus pictor*. Njegov sitnoslikarski rukopis prepoznatljiv je u oba misala, a uz njega opaža se i rad drugih majstora. Zaobilazeći atribucijske probleme i analizu rukopisa sitnoslikara, u ovom kontekstu valja istaknuti da je taj njemački minijaturist sa sobom donio grafičke listove s kojih je preuzimao pojedine motive ili čitave kompozicije i prenosio ih u svoje minijature. Primjera je više, no osobito je dojmljiva cjelostrana minijatura u misalu iz Riznice katedrale s prikazom Sv. Jurja kako ubija zmaja (sl. 3, 4). Taj je prikaz izravno preuzet s bakroreza tzv. "Majstora iz Zwollea".¹² Osim toga, Hans Almannus poslužio se i

Slika 3. Misal Jurja od Topuskog. Sv. Juraj ubija zmaja, minijatura, oko 1495.; Zagreb, Riznica zagrebačke katedrale

¹⁰ Opisani u: Badurina, Anđelko. Iluminirani rukopisi u Hrvatskoj. Zagreb : Kršćanska sadašnjost ; Institut za povijest umjetnosti, 1995. Br. 230 (Riznica) i 253 (Metropolitana), s literaturom.

¹¹ Njegovo oslikavanje iz te druge faze pripisivano je Jurju Kloviću, no za to nema čvrstih dokaza.

¹² Usp.: Quien, Enes. Minijature gotičkoga stila u misalima Zagrebačke nadbiskupije : magistarski rad. Zagreb : Filozofski fakultet, 2002. Str. 116 i d.; Schneider, Artur. Hans pictor Alemanus : ein deutscher Maler in Zagreb von 1503.-1526. // *Neue Ordnung* 42(1942), 10-11.

brojnim šaljivim motivima s listova njemačkih i nizozemskih grafičara, te ih prenio u svoje minijature u zagrebačkim kodeksima. Tako, primjerice, motiv lovca sa samostrelom potječe s bakropisa tzv. "Majstora Berlinske pasije", a u gotovo identičnom obliku pojavljuje se u jednom nizozemskom kodeksu iz istoga vremena, danas u Manchesteru.¹³ Isti grafički list poslužio je, dakle, kao svojevrsna kulturna poveznica dvaju geografski vrlo udaljenih umjetničkih žarišta! Zagrebački *Misal Jurja od Topuskog* označava jednu od rubnih točaka europskog kulturnog zemljovida do kojih su u to doba prije provale Turaka dopirali grafički listovi kao univerzalni i omiljeni prenositelji motiva i uzoraka s najrazličitijim temama. Među njima bilo je i takvih koji su pridonijeli unošenju elemenata profanosti u područje sakralne likovnosti.

Navedeni primjeri pouzdano pokazuju da je hrvatska sredina u Istri i na kontinentu poznavala ranu grafiku u njezinim karakterističnim formama, tehnikama i šarolikoj lepezi njezine tematike. Njima ujedno počinje povijest grafike kao motivskoga vrela u koje će posizati slikari u Hrvatskoj u razdoblju čitave renesanse i baroka. Ta umjetnička, aktivna recepcija grafike u hrvatskom ranom novom vijeku pridonijela je uključivanju hrvatske likovne umjetnosti u europske stilske tokove. Takva uloga grafičkih listova istražena je u nizu pojava oblika i primjera, no još uvijek nije prikazana u svojoj raznolikosti i vremenskoj protežnosti.¹⁴ Pored nje, postojala je, dakako, mnogo šira 'pasivna' recepcija grafičkih listova, nabožnih sličica, igraćih karata i sl., namijenjenih svakodnevnoj kućnoj i osobnoj uporabi suvremenika, no o njoj nemamo povijesnih podataka ni konkretnih pokazatelja. Dakako, nemoguće je povući oštru razdjelnicu između

Slika 4. Majstor iz Zwollea. Sv. Juraj ubija zmaja, bakrorez

¹³ Usp.: Grössinger, Christa. *Humour and folly in secular and profane prints of Northern Europe, 1430-1540*. London : Harvey Miller Publishers, 2002. Str. 24 i d. Kodeks se čuva u John Rylands Library, Dutch MS 15, fol. 54 v.

¹⁴ Za barokno slikarstvo i grafiku usp., primjerice: Repanić Braun, Mirjana. *Barokno slikarstvo u Hrvatskoj franjevačkoj provinciji sv. Ćirila i Metoda*. Zagreb : Institut za povijest umjetnosti ; Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda, 2004. Str. 36, 115, 200, 205, 206, 207, 212.

pasivne i aktivne recepcije, jer svaka slika može pobuditi impulse koji se ne očituju kao njezin izravni odjek, ali mogu doprinijeti stvaranju kulturnog ozračja. To zasigurno vrijedi i za nabožne slike u liturgijskim i drugim vjerskim knjigama, najčešćim nositeljima grafike u Hrvatskoj toga doba.

Tiskani misali i druge vjerske knjige

U izravan doticaj s grafikom hrvatski su primatelji dolazili putem ilustriranih tiskanih knjiga, u prvom redu misala bez kojih je nezamislivo odvijanje liturgije. Statistički gledano, misal je najčešća rukom prepisivana i tiskom objavljivana knjiga za potrebe hrvatskih naručitelja u 15. i 16. st. Nekoliko je izdanja misala objavljeno na glagoljici hrvatskim jezikom, a jedan, za potrebe Zagrebačke crkve, na latinskom.

Tiskani su misali slikovnom opremom oponašali rukopisne misale kasnoga 15. st., a ovi su, osim kalendara, oslikanih inicijala i pojedinih minijatura, vrlo često imali i prikaz tzv. kanonskog raspeća na početku teksta misnoga kanona. Od glagoljskih misala slikana kanonska raspeća imaju primjerice *Ljubljanski misal* i *Vrbnički misal*.¹⁵ Međutim, umjesto rukom slikanoga kanonskog raspeća u tiskanim se misalima uglavnom otiskivao drvorez s istim prizorom. Očekivali bismo da ćemo taj prikaz pronaći u primjercima našega prvotiska. Međutim, taj Misal, od kojeg poznajemo još 11 primjeraka u različitom stanju očuvanosti, nema izvorno otisnut drvorez s kanonskim raspećem, već je odgovarajuća stranica ostavljena praznom, jednako kao što su prazna mjesta početnih slova, inicijala, koji su trebali biti uneseni ručno.¹⁶ Tiskari očigledno nisu imali potreban drvorez već su prepustili budućim vlasnicima da sami ulijepe ili daju naslikati željenu ilustraciju. Prema opisima M. Bošnjaka, tri primjerka Misala imaju naknadno ulijepljene drvorezne slike, svaka je od njih različita (Sl. 5).¹⁷ Drvorezi potječu iz umjetničkoga kruga južnonjemačkih grafičara, čiji radovi kolaju Venecijom zahvaljujući, između ostalog, tamošnjim tiskarima podrijetlom iz Njemačke. U Misalu tiskanom glagoljicom u prvoj potvrđenoj tiskari na hrvatskom tlu, u Senju 1494., ostavljena je također prazna stranica za sliku kanonskoga raspeća, što znači da senjski tiskar Blaž Baromić i njegovi suradnici nisu bili pribavili drvorez kao sastavni dio tiskarske opreme potrebne za tiskanje misala.¹⁸ Međutim, u petrogradskom primjerku Misala (Sl. 6) naknadno je zalijepljen list s raspećem. Ovaj put, riječ je o drvorezu sjevernotalijanskoga podrijetla, iz kruga bliskog slikaru Andrei Mante-

¹⁵ Badurina, Anđelko. Iluminirani rukopisi u Hrvatskoj, sl. 83, br. 182, sl. 73.

¹⁶ U primjerku koji se čuva u Nacionaloj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (sign. RI-4°-62) tu i tamo je ucrtan pokoji inicijal, a nedostaje upravo list (prvi u kvaternionu *n*) na kojem bi trebala biti slika raspeća.

¹⁷ Usp.: Bošnjak, Mladen. Drvorezi u primjercima prve hrvatske tiskane knjige. // Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 10, 1/2(1962), 54-62, s reprodukcijama; Bošnjak, Mladen. Slavenska inkunabulistika. Zagreb: "Mladost", 1970. Str. 57.

¹⁸ Bošnjak, Mladen. Slavenska inkunabulistika, str. 162.

Slika 5. Misal po zakonu Rimskoga dvora. 1483., Kanonsko raspeće, drvorez; Washington, Kongresna knjižnica

Slika 6. Misal. Senj, 1494., Kanonsko raspeće, drvorez; Sankt Petersburg, Knjižnica Saltykova-Ščedrina

gni. Budući da tiskari nisu otisnuli drvorez, za njegovu nabavu morali su se pobrinuti korisnici, župnici iz približnog vremena nastanka misala, o čemu svjedoči stil drvoreznog prikaza. Možda su te drvoreze nabavljali u Veneciji, a možda ih je bilo i u našim gradovima.¹⁹

¹⁹ Zanimljivo svjedočanstvo njihova odraza u likovnoj kulturi ranoga novog vijeka prepoznatljivo je u Franjevačkom samostanu na Košljunu kod Krka. Na čenoj stijeni refektorija samostana, koji je građen početkom 16. st., naslikano je veliko raspeće s likovima Bogorodice i sv. Ivana u šturom kamenom pejzažu s vedutama utvrđenoga grada u pozadini. Likovi su slikani na jednostavan, plošan način s naglašenim obrisnim crtama i šablonskim koloritom. Premda je teško odrediti vrijeme nastanka slike (s jasnim zahvatima kasnije restauracije), čini se kao da je prikaz nadahnut drvorezom nekoga kanonskog raspeća s kraja 15. ili početka 16. st. Još jedan od brojnih primjera: u Muzeju grada Splita (inv. MGS 1011) sačuvao se prikaz raspeća s Isusovim likom u drvenom reljefu, dok su ostali dijelovi – pejzaž, lik Bogorodice, Ivana i Marije Magdalene, slikani. Cjelina ostavlja dojam kao da se majstor nadahnua prikazom nekoga kanonskog raspeća. Usp.: Šarić, Elvira. Muzej grada Splita : vodič. Split : Muzej grada Splita, 2003. Str. 78.

Prvi tiskani *Misal Zagrebačke crkve* (Missale Zagrabiense) iz 1511. otisnut je u Veneciji u oficini njemačkog tiskara Petera Lichtensteina.²⁰ Znatno ranije, 1484. zagrebački je biskup Osvald kod Erharda Ratdolta, tiskara podrijetlom iz Augsburga koji tada djeluje u Veneciji, dao tiskati prvo izdanje Zagrebačkoga brevijara, ali bez ilustracija. Na početku svoga djelovanja u Veneciji Ratdolt je 1477. tiskao i knjigu Koriolana Cipica *Petri Mocenici imperatoris gesta*, čija je posvetna stranica ukrašena ornamentalnim drvoreznim okvirom.²¹ U tekstu je nekoliko ornamentiranih drvoreznih inicijala sa svijetlim motivom na tamnoj podlozi, dakle, u istom stilu kao i okvir, u čijem se oblikovanju kasnogotička koncepcija dekorativnosti stapa s renesansnom. U Ratdoltovoj, Lichtensteinovoj i nekim drugim mletačkim officinama prožimaju se dva kulturna kruga, prekoalpski odnosno njemački, i jadranski odnosno talijanski, a s njima se putem tiskanih ilustriranih knjiga povezuje i hrvatska kulturna sredina.

O njezinoj polikulturalnosti svjedoči činjenica da je nakladnik zagrebačkog Misala bio zagrebački građanin njemačkog podrijetla Johannes Müer iz Kopfsteina, koji je svoje ime zabilježio u kolofonu.²² Zagrebački Misal raskošno je opremljen drvoreznim ukrasima i sličicama. Za razliku od skromnih glagoljskih misala, njegov je naručitelj bila razmjerno imućna Zagrebačka crkva na čijem je čelu u to doba humanistički obrazovan biskup Luka (1500.-1510.). Većina drvoreza u Misalu pripisana je venecijanskom grafičaru Luc' Antoniju de Ubtertiju, a tiskar Peter Lichtenstein već ih je upotrijebio u izdanju Biblije na češkom jeziku, objavljenom u Veneciji 1506. godine.²³ Međutim, kanonski dijelovi teksta u svim primjercima Misala nisu imali posve identičnu slikovnu opremu. Tako ljubljanski i tri zagrebačka primjerka u Metropolitanskoj knjižnici (M 20245 a, b, d) imaju drvorezno kanonsko raspeće kojemu je predložak bio bakropis Martina Schongauera (Sl. 7), dok druga dva primjerka u Metropolitani koji pripadaju drugoj tiskovnoj varijanti (M 20245 c, e) imaju drugačije kanonsko raspeće, vjerojatno djelo nekog talijanskog majstora iz prvih desetljeća 16. st.²⁴

²⁰ Usp.: Pelc, Milan. Tiskane liturgijske knjige. // Sveti trag : devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije : katalog izložbe. Zagreb : MGC – Muzej Mimara, 1994. Str. 471-480, posebice 478; Germ, Tine. "Missale Zagrabiense" iz Narodne in univerzitetne knjižnice u Ljubljani. // Zbornik za umetnostno zgodovino 38(2002), 107-123.

²¹ Usp.: Belamarić, Joško. Tesori della Croazia restaurati da Venetian Heritage Inc. Venezia : Multigraf, 2001. Str. 197 i d.; primjerak u Nacionaloj i sveučilišnoj knjižnici u Zagreb, sign. R I-8°-32. Ratdolt djeluje u Veneciji od 1476. do 1486, usp.: Lewis, John. Anatomy of printing : the influence of art and history on its design. London : Faber, 1970. Str. 41 i d.; vidjeti i: Prince d'Essling. Livres a figures Vénetiens de la fin du XVe siècle et du commencement du XVIe. Florence ; Paris : L. S. Olschki, 1907. P. 1, T. 1. Osobito str. 244.

²² U tu svrhu Müer je uzeo zajam od Kaptola. O poteškoćama s financiranjem tiska Misala vidjeti: Tkalčić, Ivan. Tisak bogoslužnih knjigah staroga zagrebačkog obreda. // Katolički list 46, 39(1895).

²³ Usp.: Prince d'Essling. Livres a figures Vénetiens de la fin du XVe siècle et du commencement du XVIe. Florence ; Paris : L. S. Olschki, 1909. P. 2, T. 2, no. 140; 1914. P. 3. Str. 246.

²⁴ Šestom zagrebačkom primjerku, onom u NSK-u (sign. RIIF-4°-91), istrgnut je list sa slikom raspeća, što je vrlo česta sudbina tih listova visoke umjetničke vrijednosti.

Slikovna oprema Misala imala je ne samo vjersku i dekorativnu, već i političku funkciju važnu za lokalnu sredinu: na prednjoj strani naslovnoga lista otišnuti su jedan pored drugog grbovi svjetovnog i crkvenog poglavara, ugarsko-hrvatskog kralja Vladislava II. Jagelovića i zagrebačkog biskupa Luke. Na poleđini prednje stranice veliki cjelostrani drvorez, nastao upravo za tu priliku, prikazuje Bogorodicu na prijestolju sa svetim ugarskim vladarima, kraljem Ladislavom i knezom Emerikom. Za primatelje u lokalnim sredinama te su vizualne poruke objedinjavale svjetovnu i crkvenu vlast, prizivajući nebesku zaštitu 'domaćih' svetaca, koji su ujedno i ugarsko-hrvatski vladari. Međutim, posve je neutemeljena pretpostavka da bi na slici kanonskoga raspeća nastaloj prema predlošku Martina Schongauera u pozadini bila prikazana veduta tadašnjeg Zagreba (Kaptol i Gradec).²⁵ Martin Schongauer (1430.-1491.) kao autor predloška nije imao nikakve vremenske ni prostorne veze sa Zagrebom niti se u prikazanim građevinama može iole pouzdano identificirati bilo koja iz Zagreba toga doba.

Slika 7. Zagrebački misal. Venecija, 1511., Kanonsko raspeće, obojeni drvorez; Zagreb, Knjižnica Nadbiskupije zagrebačke

Da su misali itekako bili u uporabi, svjedoče zapisi u nekim primjercima. Na donjoj margini prve stranice kanonskoga teksta u najraskošnijem metropolitanskom primjerku (M 20245 d), čiji je kanonski svežnjic tiskan na pergameni, a drvorez koloriran, sačuvan je natpis donatora, Ivana iz Resnika, koji je 10. svibnja 1516. taj primjerak Misala darovao crkvi Blažene Djevice Marije u Resniku za spas svoje duše i duša svojih rođaka u čistilištu. Na naslovnoj stranici drugoga metropolitanskog primjerk (M 20245 a) sačuvan je kratki zapis o vlasništvu: *Missale ARAE s. Khaterinae 1579*, a na marginama kalendara pojavljuju se brojni zapisi datirani između 1569. i 1588. godine. Misal je, dakle, bio u uporabi uz oltar sv. Katarine u zagrebačkoj katedrali.²⁶

²⁵ O tome: Slukan-Altić, Mirela. Prvi tiskani misal Zagrebačke biskupije (1511.) s najstarijim poznatim prikazom grada Zagreba. // Tkalčić : godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije 8(2004), 297-310.

²⁶ Usp.: Deanović, Ana; Željka Čorak. Zagrebačka katedrala. Zagreb : Globus ; Kršćanska sadašnjost, 1988. Str. 68.

Razumije se da slike u knjigama toga doba, pa i u misalima, nisu bile namijenjene samo klericima, već i vjernicima koji su ih mogli gledati, štovati i upijati njihove vizualne poruke. Premda je njihov tekst otisnut gotičkom rotundom, drvorezi u tim misalima, osobito oni velikog, cjelostranog formata s bogatom dekoracijom *all'antica*, uglavnom već zrače duhom novog, renesansnog stila. Na njima se često prepoznaje mješavina kasnogotičkog i renesansnog ukusa, čime se besprijekorno uklapaju u kulturni profil sjeverne Hrvatske s kraja 15. i početka 16. st.²⁷

Formatom i brojem sličica znatno skromniji nasljednik Zagrebačkog misala bio je je glagoljski *Misal hrvacki*, tiskan 1531. u Rijeci, u tiskari biskupa Šimuna Benje Kožičića. Biskup Kožičić nastojao je u svom izdanju održati razmjerno visoku razinu grafičke opremljenosti, kakva je bila uobičajena u susjednim talijanskim tiskarama. Podrijetlo njegovih drvoreza kao i sveukupne tiskarske opreme valja također tražiti u Veneciji. Na drvorezu s prikazom navještenja nalazi se monogram *M. F.*, a na drvorezu s kanonskim raspećem majstor se potpisao: *matio fecit* (Sl. 8). Riječ je o plodnom grafičaru-ilustratoru poznatom pod imenom Matheo da Treviso²⁸ (Matija Trevižanin).²⁹ Glagoljaškoj publici i svećenstvu Istre i Primorja Misal je pružao makar i skromni doticaj s vjerskom ilustracijom i ukrasnim motivima toga doba, jednako kao i nešto skromnije opremljen glagoljski Misal Pavla Modrušanina objavljen u Veneciji 1528. godine.³⁰ Osim manjih drvoreza i drvoreznih inicijala, u njemu se sačuvao vrlo lijep drvorez kanonskoga raspeća s ukrasnim okvirom.³¹ Drvorez je, međutim, nastao tridesetak godina ranije, te je još 1494. bio otisnut u djelu *Pungi lingua* Domenica Cavalce.³² Njegov

Slika 8. Matheo da Treviso. Raspeće, drvorez u: *Misal hrvacki*. Rijeka, 1531.; Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica

²⁷ Usp.: Dobronić, Lelja. *Renesansa u Zagrebu*. Zagreb : Institut za povijest umjetnosti, 1994. Str. 64 i d.

²⁸ Vidjeti: Prince d'Essling. *Livres a figures Vénétiens de la fin du XVe siècle et du commencement du XVIe*. Florence ; Paris : L. S. Olschki, 1914. P. 3. Str. 250.

²⁹ Breyer, Mirko. O starim i rijetkim jugoslavenskim knjigama. Zagreb : Izdavački zavod JAZU, 1952. Str. 13.

³⁰ Usp.: Nazor, Anica. Zagreb : riznica glagoljice. Zagreb : Nacionalna i sveučilišna biblioteka, 1978. Br. 121.

³¹ Primjerak u NSK (sign. RIIA-8°-9) i u Franjevačkom samostanu na Košljunu kod Krka.

³² Prince d'Essling. *Livres a figures Vénétiens de la fin du XVe siècle et du commencement du XVIe*. Florence ; Paris : L. S. Olschki, 1908. P. 1, T. 2, no. 750.

jednostavan konturni crtež posreduje oblikovne značajke sjevernotalijanske rane renesanse koju obilježava utjecaj Mantegne i njegove škole. Čitaocima južne Hrvatske slična su vizualna iskustva prenosila djela poput *Molitvenika* i *Oficija sv. Brigite* što ih je u Veneciji 1512. ćirilicom izdao Dubrovčanin Franjo Ratković.³³

Drvorezne ilustracije razmjerno jednostavnog, katkad i priprostog oblikovanja (dakako, ako ga se mjeri sa stajališta elitne renesansne umjetnosti), otiskivane su u brevijarima, molitvenicima, zbirkama propovjedi, tzv. postilama, evanđelistarima i drugoj vjerskoj literaturi. Nakon riječkoga Misala među sustavnije ilustrirana vjerska djela namijenjena domaćim primateljima u 16. st. ubraja se knjiga objavljena u Veneciji 1543. pod naslovom *Stvmacenia od svetich pistuo y Euan-gelgi*. Tu je zbirku komentara uz evanđelja i poslanice priredio kanonik Benedikt Zborovčić prema prvom izdanju franjevca Bernardina Splićanina, objavljenom u Mlecima 1495. godine.³⁴ Poslije nje slijedi glagoljski *Brevijar* za čije se izdavanje pobrinuo omišaljski župnik i notar Nikola Brozić, tiskan također u Veneciji 1561. godine.³⁵

Iz navedenih je primjera vidljivo da slikovna oprema misala i većine na-božnih knjiga za hrvatske naručitelje kasnoga 15. i čitavoga 16. st. potječe iz Venecije i njezina kulturnog okružja, na koje, zahvaljujući tiskarima njemačkog podrijetla i raznim kulturnim i gospodarskim kontaktima, utječe prekoalpska grafička produkcija.³⁶ Tim slikovnim 'importima', pretežno 'talijanskog karaktera', valja pribrojiti znatno opsežniji korpus ilustracija izravne njemačke provenijencije uključen u izdanja hrvatskih protestanata, tiskana u švapskom gradu Urachu kod Tübingena. Tamo je od 1561. do početka 1565. pod pokroviteljstvom izbjeglog protestanta Ivana Ungnada djelovala tiskara koja je objavila za ono doba velik broj knjiga, oko 30.000 primjeraka različitih naslova.³⁷ Knjige su trebale širiti protestantski nauk među Hrvate i druge južne Slavene, pri čemu je objavljivanje Sv. pisma na narodnom jeziku imalo primarno značenje.³⁸ Stoga je, osim niza manjih djela, najvažniji izdavački pothvat hrvatskih protestanata bilo cjelovito iz-

³³ Breyer, Mirko. Nav. dj., str. 16.; Drei Schriften, drei Sprachen : kroatische Schriftdenkmäler und Drucke durch Jahrhunderte. Zagreb : Erasmus, 2002. Kat. br. 010, str. 121 i d.; Prince d'Essling. Livres a figures Vénetiens de la fin du XVe siècle et du commencement du XVIe. Florence ; Paris : L. S. Olschki, 1907. P. 1, T. 1, no. 478. Jedini primjerak nalazi se u Parizu u Francuskoj nacionalnoj knjižnici.

³⁴ Breyer, Mirko. Nav. dj., str. 12.

³⁵ Usp.: Nazor, Anica. Nav. dj., br. 128; Drei Schriften, drei Sprachen : kroatische Schriftdenkmäler und Drucke durch Jahrhunderte, kat. br. 018, str. 124 i d.

³⁶ Usp.: Bratulić, Josip. Venecija – središte hrvatskog tiskarstva (od 16. do 19. stoljeća). // Naša knjiga 13/14(1985), 32-35.

³⁷ Usp.: Jembrih, Alojz. Hrvatsko protestantsko tiskarstvo od ideje do ostvarenja. // Hrvatske protestantske knjige XVI. i XVII. stoljeća u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici / uredio Ivan Kosić. Zagreb : Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2005. Str. 35-58.

³⁸ O njihovim ilustracijama usp.: Pelc, Milan. Biblija priprostih : ilustracije hrvatskih i slovenskih protestantskih knjiga 16. stoljeća. Zagreb : Institut za povijest umjetnosti, 1991.

danje *Sv. pisma Novog zavjeta* na glagoljici i ćirilici 1562.-1563. godine. Glagoljski i ćirilski Novi zavjet ilustriran je ciklusom drvoreza uz Apokalipsu prema uzorima iz njemačkih izdanja Lutherova prijevoda Novoga zavjeta (Sl. 9). Drvorezi su pribavljeni u Nürnbergu, a djelo su dvojice manje poznatih tamošnjih grafičara iz Dürerova kruga, Erharda Schöna i Niklasa Störa. Pri kraju svoga kratkog djelovanja, 1564., tiskara je objavila i starozavjetne knjige proroka pod naslovom *Vsih prorokov stumačenje hrvatsko*, opremljene drvorezima istaknuta njemačkog ilustratora Hansa Brosamera iz 1549. (Sl. 10).³⁹

Uraška tiskara, za koju je tiskarske potrepštine pribavljao njezin voditelj, Stjepan Konzul Istranin, otisnula je najveći broj ilustriranih knjiga na hrvatskom jeziku u 16. st. Sve su ilustracije drvorezi njemačkih grafičara, no njihov odjek u Hrvatskoj nije mogao biti velik zbog oštrog katoličke reakcije. Ilustracije ipak, zajedno s knjigama u kojima su otisnute, hrvatsku sredinu izravno povezuju s najvažnijim europskim vjerskopoličkim i kulturnoumjetničkim zbivanjima u 16. st. Zahvaljujući knjigama iz Uracha, a potom kratkotrajnom djelovanju tiskara Rudolfa Hoffhaltera i Johannes Manliusa u Nedelišću i Varaždinu, sjeverna je Hrvatska s Istrom i Primorjem bila izložena protestantskoj knjižnoj grafici. Vrbički su glagoljaši upotrebljavali protestantski Novi zavjet, istrгнуvši mu naslovnu stranicu, posvetni tekst i predgovor.⁴⁰ Recepcija protestantske literature bila je, međutim, u Hrvatskoj kratkoga vijeka i neujednačena

Н О В Е С Т И Н А П Р О Р О К О В ,
 пророки завјета . Н тиска НДЛСКО Братислави Свешчанинско завјета,
 з Урача з Штету државног тиска .

Н 4-х коня ж добрых П'ахрота зтавдддд, чдддддддд дддддддд
 ждддддддд Ддддддддд ддддддддд : П'дддддддд з дддддддд , з дддддд
 дддддддд . Н ддддддддд ддддддддд : Н 4х ждддддддд ддддддддд , дддд
 ддддддддд П'дддддддд , з дддддддддддддддддддддд . Н ддддддддд
 дддддддд

Slika 9. Erhard Schön. Jahači Apokalipse, drvorez u: *Novi zavjet, glagoljsko izdanje. Urach, 1562.; Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica*

³⁹ Usp.: Proroci MDLXIII : prvotisak, studija i preslik / priredio Borislav Arapović. Mostar : Sveučilište, 2002.

⁴⁰ Bratulić, Josip. Reformacija i počeci katoličke obnove. // Hrvatska i Europa : kultura, znanost i umjetnost : srednji vijek i renesansa. Zagreb : HAZU ; AGM, 2000. Str. 465-479, osobito 471 i d., 478; Bratulić, Josip. Značaj i značenje hrvatskoga protestantskog pokreta. // Hrvatske protestantske knjige XVI. i XVII. stoljeća u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici / uredio Ivan Kosić. Zagreb : Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2005. Str. 7-19.

Slika 10. Hans Brosamer. Mihejevo proročanstvo, drvorez u: *Vsih prorokov stumačenje hrvatsko*. Urach, 1564.; Schlägl, Premonstrantenserstift

intenziteta. Pristalica protestantizma bilo je među glagoljaškim svećenstvom, građanima, vojnicima časnicima i plemstvom – uz izrazito zauzimanje pojedinih velikaša poput spomenutog Ivana Ungnada i Petra Erdödyja, odnosno Jurja Zrinskog. No, nepopustljivi stavovi austrijskih i mletačkih vlasti, te zagrebačkih biskupa i banova ubrzo su onemogućili širenje nepoćudnih knjiga. S druge strane, slavonskim prostorom pod turskom vlašću raširio se iz ugarske kalvinizam koji se načelno protivi uporabi slika kao vjerskih pomagala.⁴¹

Svjetovne knjige

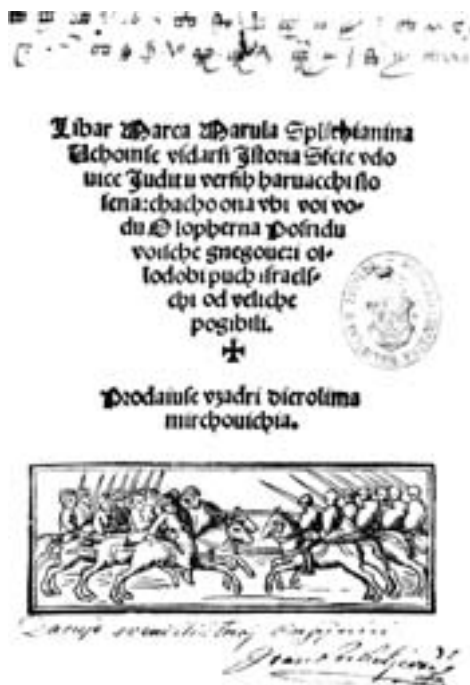
Hrvatska je sredina kasnoga 15. i ranoga 16. st. grafiku, u prvom redu drvoreze (bakrorezi nisu potvrđeni), upoznivala putem knjiga gotovo isključivo na božnog, odnosno liturgijskog sadržaja tiskanih na hrvatskom ili latinskom jeziku za domaće autore i naručitelje. S njima počinje povijest hrvatske drvorezne ilu-

⁴¹ Usp.: Jambrek, Stanko. *Reformacija i pisana riječ*. // *Hrvatske protestantske knjige XVI. i XVII. stoljeća u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici* / uredio Ivan Kosić. Zagreb : Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2005. Str. 21-42, osobito 29.

stracije, koja tijekom 16. st., koliko je bilo moguće s obzirom na skućene mogućnosti naručitelja i primatelja, prati zbivanja u europskoj produkciji.

Svjetovna izdanja rijetko su ilustrirana. Među prvim nositeljima grafičke ilustracije svjetovnog sadržaja, bio je znameniti ep Marka Marulića, *Judita*, ujedno i prvo tiskano književno djelo na hrvatskom jeziku latinским pismom. O popularnosti *Judite* govori podatak da su u kratkom vremenskom razmaku objavljena tri izdanja u Veneciji: 1521., 1522. i 1523. godine.⁴² Prvo izdanje ima dva drvoreza na početku prve knjige (*Libro paruo*) na kojima je prikazan sukob vojski i izlazak Judite sa sluškinjom iz grada. Drugo izdanje znatno je bogatije ilustrirano. Njegova naslovnica nosi ime Zadrana Jerolima Mirkovića, njegova nakladnika i vjerojatno zadarskog knjižara (Sl. 11).⁴³ Knjiga je opremljena s devet drvoreza jednostavnog, robustnog crteža, na kojima su uglavnom prikazane bitke koje

nisu nužno povezane sa sadržajem uz koji su otisnute. Odnos slike i teksta više je na razini asocijativne srodnosti i sugestivnosti nego izravne sadržajne podudarnosti. Sa sadržajem je izravno povezan jedino prikaz Judite i njezine sluškinje ispred šatora umorenoga Holoferna. Prikazi bitaka i sukoba vojnika uklapaju se u opće raspoloženje djela, izražavajući na vizualan način tjeskobnu ugroženost, ali i srčanu spremnost stanovnika Betulije da se obrane. Međutim, teza da ilustracije posreduju "odraz Marulićeva shvaćanja Lutherova nastupa" ipak ne stoji, jednako kao ni teza da je autor predložaka za drvoreze sam Marulić.⁴⁴ Riječ je, naime, o drvorezima koji su već bili upotrijebljeni u knjizi znamenitoga cistercitskog opata Joachima del Fiorea (oko 1135.-1202.) što ju je, još prije Lutherova istupa, pod naslovom *Expositio in librum Beati Cirilli* 1516. u Veneciji objavio tiskar Lazaro

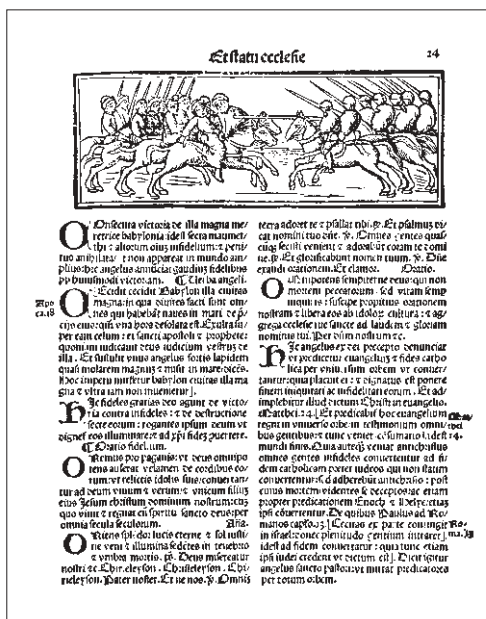

Slika 11. Marko Marulić. *Judita*. Venecija, 1522., drvorez s prikazom progona crkvenih dostojanstvenika; Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica

⁴² Tomasović, Mirko. Jedan prilog europskom humanizmu. // Hrvatska i Europa : kultura, znanost i umjetnost : srednji vijek i renesansa. Zagreb : HAZU ; AGM, 2000. Str. 421-435, osobito 430 i d.

⁴³ Klaić, Vjekoslav. Knjižarstvo u Hrvata. Zagreb : Kugli, 1922. Str. 6.

⁴⁴ Usp.: Kužić, Krešimir. Nazivi oružja u "Juditi" i značenje drvoreza iz drugog izdanja. // Mogućnosti 48, 7/9(2001), 58-73, osobito 69.

Slika 12. Joachim del Fiore. *Expositio in librum Beati Cirilli. Venecija, 1516., drvorez; Beč, Austrijska nacionalna knjižnica*

domaćim čitaocima imao pružati određenu utjehu i nadu u njihovoj vlastitoj ugroženosti.

Osim Marulićeve *Judite*, čiji sadržaj potječe iz vjerske tradicije, ali se zbog slobodne preradbe teme smatra svjetovnim književnim spjevom, drugih svjetovnih ilustriranih knjiga na hrvatskom jeziku za domaću publiku u 16. st. gotovo i nije bilo. Jedna od rijetkih, zasigurno je najstarija sačuvana glagoljska početnica tiskana u Veneciji 1527. godine (Sl. 13). Na njezinu su naslovnici otisnuti dekorativni drvorezi s renesansnim motivima *all'antica*, dvije sličice s nabožnim sadržajem i osobito zanimljiv drvorez s prizorom kažnjavanja neposlušnog učenika.⁴⁸ Ta sličica iz života učenika u doba ranoga novog vijeka najstariji je žanr pri-

Soardi (Sl. 12).⁴⁵ Riječ je o zbirci pro-ročanstava koja, između ostalog, pred-vidaju dolazak Antikrista, teške kušnje i borbe među kršćanima, nesmiljene progone Crkve i njezinih službenika.⁴⁶ Tom sadržaju izvorno odgova-

raju drvorezi, no oni su jednako tako, *mutatis mutandis*, primjenjivi uz sadržaj Marulićeva spjeva. O tome da je Marulić poznavao djelo Joachima del Fiorea i da ga je tiskar pitao za mišljenje kad je odlučivao o umetanju drvoreza, može se samo nagađati. U svakom slučaju, monogram M koji se pojavljuje na drvorezu s progonom crkvenih službenika ne pripada Maruliću, kako se često spekulira u domaćoj literaturi, već plodnom mletačkom grafičaru Matiji Trevižaninu, čiji su drvorezi, kako smo vidjeli, ušli u riječki Misal iz 1531. godine.⁴⁷ Drv-

orezi nisu dodatno tumačenje odnosno, 'ilustracije' teksta, već svojevrсна vizualna potpora sadržaju spjeva, koji je

⁴⁵ Prince d'Essling. *Livres a figures Vénetiens de la fin du XVe siècle et du commencement du XVIe*. Florence ; Paris : L. S. Olschki, 1909. P. 2, T. 1, no. 1895. Str. 311 i d.

⁴⁶ *Usp.*: Theologische Realenzyklopädie. Berlin ; New York : de Gruyter, 1988. Sv. 17, str. 84 i d.

⁴⁷ Prince d'Essling. *Livres a figures Vénetiens de la fin du XVe siècle et du commencement du XVIe*. Florence ; Paris : L. S. Olschki, 1914. P. 3. Str. 250.

⁴⁸ Breyer, Mirko. *Nav. dj., str. 13; Drei Schriften, drei Sprachen : kroatische Schriftdenkmäler und Drucke durch Jahrhunderte, kat. br. D-016, str. 188. (pretisak iz 1933. u NSK-u, sign. RIIA-8°-15).*

Slika 13. Glagoljska početnica. Venecija, 1527., drvorez naslovnice; Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica (faksimil)

zor u grafici namijenjen hrvatskoj publici. Ornamentalni drvorezni okvir početne stranice prekriven je ukrasnim motivima izrazito renesansnog karaktera: *puttima*, kandelabrima, mitološkim bićima i sl. Međutim, ni taj drvorezni okvir nije bio izvorno namijenjen glagoljskoj početnici. Isti mletački tiskar, Luc' Antonio Giunta, upotrijebio ga je 1526. kao ilustraciju u izdanju Donatove gramatike, dakle djelu koje je sadržajem srodno hrvatskom abecedariju.⁴⁹ Svojom ukrasnom motivikom i načinom oblikovanja i ovaj drvorezni sklop domaćim primateljima iz nižih i viših društvenih slojeva, učenicima i učiteljima, približava tipičnu renesansnu dekorativnost, čije motive (vaze iz kojih se okomito pružaju vegetabilni ukrasi itd.), nalazimo i na drugim premetima likovne umjetnosti i umjetničkog obrta, primjerice na okvirima tzv. Humskog triptiha iz 1533. godine, čiji je autor domaći slikar Anton s Padove.⁵⁰ Triptih je izra-

đen po narudžbi humskoga župnika Ivana Pečanića, koji je možda djecu svojih župljana podučavao iz spomenute glagoljske početnice. Riječ je, dakle, o karakterističnom primjeru dekorativne srodnosti koji potvrđuje već poodmaklu infiltraciju renesansnoga ukusa u vizualnu kulturu domaćih krajeva.

Premda u to doba nisu priređena bogato ilustrirana svjetovna djela na hrvatskom, u 16. st. tiskaju se knjige s drvoreznim naslovnicama, koje također pridonose recepciji grafike u domaćim krajevima. Ukrasni drvorez s alegorijskim figurama ili bez njih pojavljuje se kao standardna grafička oprema na naslovnicama, primjerice, Lucićevih *Skladanja* iz 1556., Hektorovičeva *Ribanja i ribarskog prigovaranja* iz 1568. (Sl. 14), njegove *Robinje* iz 1585., djelima redom tiskanim u mletačkih tiskara. Zanimljivo je da Zoraničeve *Planine*, tiskane u Veneciji 1569., godinu dana poslije Hektorovičeva *Ribanja*, ali kod drugog tiskara, na naslovnici ponavljaju isti drvorez koji je otisnut na naslovnici *Ribanja*. U usporedbi s drvore-

⁴⁹ Prince d'Essling. Livres a figures Vénétiens de la fin du XVe siècle et du commencement du XVIe. Florence ; Paris : L. S. Olschki, 1908. P. 1, T. 2, no. 443. Str. 392 i d.

⁵⁰ Fučić, Branko. Humski triptih. // Bulletin Instituta za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije 3(1957), 208-212.

Slika 14. Petar Hektorović. *Ribanje i ribar-sko prigovaranje*. Venecija, 1568., drvorez naslovnice; Zagreb, Knjižnica Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

Slika 15. Dominko Zlatarić. *Elektra Tragedia*. Venecija, 1597., drvorez naslovnice; Zagreb, Knjižnica Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

zima u Marulićevoj *Juditi* na svima ovima opaža se bitan pomak prema 'klasicizirajućem' oblikovanju i intelektualnoj slikovnoj simbolici tipičnoj za poodmaklu renesansu. Dok drvorezi u *Juditi* odražavaju umjetnički stil ranorenesansne mletačke ilustracije, dotle drvorezi u djelima Hektorovića, Zoranića i Zlatarića pripadaju njegovoj zreloj, odnosno kasnoj, manirističkoj fazi. Na spomenutim je naslovnicama, kojima valja pribrojiti i Zlatarićevu *Elektru*, objavljenu 1597., riječ o alegorijsko-dekorativnim sklopovima s obilježjima zrelorenesansnog odnosno manirističkog oblikovanja (Sl. 15). To je vrijeme kad se autori grafika i crtači s neobuzdanim užitkom upravo razmeću crtačkim bravurama. Recepciji takva oblikovnog ukusa doprinijela je i naslovnica poetske zbirke *Pjesni razlike* Dinka Ranjine, objavljene u Firenci 1563. godine s alegorijskim figurama mudrosti i poezije na ukrasnom okviru (Sl. 16). Na narednom listu otisnut je veristički bakrorezní portret dvadesettrogodišnjeg pjesnika u dekorativnom ovalnom okviru s motivom pauka kao simboličkom aluzijom na pjesnikovo prezime (Sl. 17). Portret je oblikovan prema tada uobičajenim standardima grafičkog portretizma što ih, primjerice, otprilike u isto vrijeme zastupa Martin Rota Kolunić. Iza lista s portretom slijedi list na čijoj su prednjoj strani objavljene pohvale pjesniku, a na njegovoj poleđini otisnuta je njegova simbolička iskaznica, impresa s motivom pauka i zmije i s motom *Ingenio non viribus* (Sl. 18). Tako grafička oprema Ranjinine

Slika 16. Dinko Ranjina. Pjesni raznike. Firenca, 1563., drvorez naslovnice; Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica

Slika 17. Dinko Ranjina. Pjesni raznike. Firenca, 1563., portret pjesnika, bakropis; Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica

knjige, nastala u Firenci, među hrvatskim čitaocima toga doba na reprezentativan način udomačuje moderan, spekulativan i zakučasto intelektualan duh kasnog humanizma koji se proširio Italijom i drugim europskim zemljama. U tom pogledu osobito je bogat drvorez naslovnice sa simboličkim, heraldičkim i amblemskim motivima, no on je vjerojatno priređen za neku drugu knjigu, a ovdje je prigodno iskorišten. Portret i amblem načinjeni su, međutim, namjenski, a riječ je o prvim bakrorezima otisnutim u nekoj knjizi na hrvatskom jeziku.

Najbogatije ilustrirana hrvatska knjiga s kraja 16. st., objavljena u Veneciji, jest zbirka poetskih djela dubrovačkoga pjesnika Dominka Zlatarića.⁵¹ Zbirka je pod naslovom *Elektra Tragedia. Glivmir pripovies pastirska. I glivbay, i smart Pirama, i Tisbe ...* objavljena 1597. kod Alda Manuzija Mlađeg, unuka znamenitoga mletačkoga humanističkog tiskara. Na posljednjoj stranici knjige otisnut je drvorezni portret Alda Starijeg kao zaštitni znak tiskare. Međutim, tekstovi su izdašno ilustrirani malim drvorezima s ukrasnim okvirima u manirističkom stilu. U *Elektri* ilustracije prikazuju tipične kazališne scene s odgovarajućim arhitekturnim kulisama, uz Pirama i Tizbu otisnut je odgovarajući drvorez s prikazom Pira-

⁵¹ O njemu usp.: Zlatarić, Dominko. Djela Dominka Zlatarića / priredio za štampu P. Budmani. Zagreb : JAZU, 1899. Primjerak u Knjižnici HAZU (sign. R579).

move smrti. Najzanimljivije su pak drvorezne ilustracije u *Ljubmiru* jer su namjenski priređene upravo za taj tekst s kojim se potpuno podudaraju (Sl. 19). Njihove se radnje odvijaju u otvorenoj prirodi, a junaci su pastiri i pastirice iz Zlatarićeva spjeva. Zlatarićev *Ljubmir* prvo je sustavno, svjesno i dosljedno ilustrirano hrvatsko književno djelo u kojem slika prati i vizualno dopunjuje tekst.

Zlatarićeva knjiga, opremljena figuralnim i dekorativnim inicijalima, ukrasnim trakama i vinjetama, završava popisom djela koja se nude na prodaju u Aldovoj knjižari u Veneciji. U

Slika 18. Dinko Ranjina. *Pjesni razlike*. Firenca, 1563., pjesnikova impresa, bakropis;

K O R.

Slika 19. Dominko Zlatarić. *Elektra Tragedia. Glivbmir pripovies pastirska*. Venecija, 1597., drvorez s prikazom pastira pored antičke grobnice; Zagreb, Knjižnica Hrvatske

tom se katalogu nalaze knjige još trojice hrvatskih autora što ih je osamdesetih i devedesetih godina objavio Aldo: Dubrovčana Nikole Vita Gučetića i Saba Bobalija te Hvaranina Vinka Pribojevića. U ovom kontekstu posebno je zanimljivo Gučetićevo djelo *Discorsi della penitenza, sopra i sette salmi penitenziali di David*, objavljeno kod Alda 1589. godine. U njemu su također drvorezne ilustracije, između ostalog i portret pape Siksta V. kojemu je djelo posvećeno. Drvorezi su finoga manirističkog crteža s ukrasnim okvirima sličnoga stila kao oni u Zlatarićevim djelima. Premda je knjiga učenoga filozofa Gučetića objavljena na talijanskom, ona je zacijelo imala mnogo čitalaca među obrazovanim Dubrovčanima i drugim intelektualcima jadranske Hrvatske kojima je posredovala likovne vrijednosti kasnorenesansne drvorezne ilustracije.

Upravo knjige Ranjine, Zlatarića i Gučetića pokazuju kako se u sklopu stvaranja i širenja renesansne kulture u Hrvatskoj grafička slika pojavljuje kao neizostavan čimbenik čije puno značenje tek treba sagledati u sklopu suodnosa s ostalim oblicima likovnog stvaralaštva, arhitekture, umjetničkoga obrta i intelektualnog života općenito. Ilustrativne primjere nalazimo u opusu najistaknutijeg zlatara druge polovice 16. st. u Dalmaciji, Šibenčanina Horacija Fortezze, koji se pri izradi gravura na mjedjenim posudama služio grafičkim listovima zrelorenesansnog i manirističkog oblikovanja dekorativne, povijesne i mitološke tematike.⁵² Drugi nam primjer pružaju žalosni ostaci zidnih slika u ljetnikovcu dubrovačkoga biskupa Lodovica Beccadellija na otoku Šipanu. Salon na katu biskupova ljetnikovca oslikao je 1558. slikar Pelegrino Broccardo freskama na kojima su prikazani znameniti muževi staroga i novoga vijeka, primjerice Vergilije, Sannazaro, Michelangelo i niz drugih.⁵³ Između njih, prikazi su sa simboličkim sadržajima. Koliko se još može razabrati, jedan je preuzet iz tada vrlo popularne ilustrirane zbirke amblema Andreje Alcatija *Emblematum liber*, prvi put objavljene 1531. s brojnim kasnijim izdanjima (sl. 20, 21).

Dva navedena primjera recepcije grafike u umjetničkim i intelektualnim krugovima jadranske Hrvatske u drugoj polovici 16. st. jesu vrh sante koji je ostao vidljiv i sačuvao se tijekom kasnijih razdoblja. Ne treba zaboraviti da su se knjige spomenutih dalmatinskih autora čitale i u sjevernoj Hrvatskoj. Zlatarić je svoju *Elektru* posvetio Jurju Zrinskome, pa nema sumnje da su neki primjerci završili u sjevernim krajevima, jednako kao i spjev Zadrana Brne Karnarutića *Vazetye Sigetta grada* iz 1584., s drvorezom na naslovnici. Utjecaji grafičke slike na kulturu renesansnoga doba u Hrvatskoj tek bi trebali postati predmetom detaljnijeg istraživanja.

⁵² Usp.: Pelc, Milan. Horacije Fortezza : šibenski zlatar i graver 16. stoljeća. Zagreb : Institut za povijest umjetnosti ; Šibenik : Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić", 2004. Str. 43 i d.

⁵³ Usp.: Prijatelj, Krno. Za biografiju Pellegrina Brocarda, slikara nadbiskupa Ludovica Beccadellija. // Radovi Instituta za povijest umjetnosti 8(1984), 89-93; Aksamija, Nadja. Between humanism and the counter-reformation : Villa and Villeggiatura in Renaissance Ragusa : [disertacija]. Princeton : University, 2004. Str. 78-145.

Slika 20. Pelegrino Broccardo. Freska u ljetnikovcu biskupa Beccadellija na Šipanu, 1558.

Unatoč fluktuaciji knjiga, ponuda svjetovne literature u sjevernoj Hrvatskoj toga doba mnogo je oskudnija nego u Dalmaciji. Znamenito pravno djelo ugarskog pravnika Istvana Werböczyja, *Decretum tripartitum* u prijevodu varaždinskog notara Ivana Pergošića, tiskao je 1574. godine u Nedelišću, pod patronatom grofa Jurja Zrinskog, austrijsko-ugarski tiskar Rudolf Hoffhalter. Knjiga je dobila drvoreznu naslovnicu oblikovanu u lokalnom stilu srednjoeuropske renesanse s odgovarajućim dekorativnim i simboličkim motivima, posebice likovima pravde s mačem i vagom, koji odgovaraju sadržaju pravnog priručnika (Sl. 22). Ista drvorezna ploča već je ranije upotrijebljena pri tiskanju mađarskog izdanja Wörbeczyijevog djela u Debrecinu 1565., u tiskari Rudolfova oca Rafaela Hoffhaltera.⁵⁴

Nezaobilazne su potom *Kronika* Antuna Vramca, tiskana kod ljubljanskoga tiskara Janeza Mandelca (Manliusa) 1578. godine (Sl. 23) i njegova *Postilla* što ju je Manlius 1586. tiskao u Varaždinu (Sl. 24). Na drvoreznoj naslovnici *Kronike*

⁵⁴ Usp.: Pergošić, Ivanuš. *Decretum 1574. : hrvatski kajkavski editio princeps / priredio Zvonimir Bartolić*. Čakovec : Matica hrvatska, 2003. Osobito str. 427 i d.

Slika 21. Andrea Alciati. *Emblematum liber*. Lyon, 1550., drvorezni amblem na temu *Amor filiorum*

Slika 22. Istvan Werböczy. *Decretum tripartitum* (preveo Ivan Pergošić). *Nedelischee*, 1574., drvorez naslovnice; Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica

simbolički su najvažniji likovi dvojice antičkih učenjaka, Euklida i Ptolomeja, koji značenjski barem donekle odgovaraju sadržaju knjige.⁵⁵ Vramčeva *Postilla*, osim prikladne drvorezne naslovnice sa simbolima evađelista, ima i niz jednostavnih drvoreza malog formata uz pojedina poglavlja svetopisamskih tekstova. Ti su drvorezi slični onima u protestantskim izdanjima vjerskih knjiga toga vremena, primjerice u *Postili* hrvatskih protestanata iz 1562.-1563. godine, za koju su drvorezi većim dijelom pribavljeni u Nürnbergu, a manjim u Tübingenu.⁵⁶ Stoga se, uza sve ograde, ipak može pretpostavljati o njihovoj recepciji u sjevernim hrvatskim krajevima. Zanimljivo je da su i Manlius i Hoffhalter bili tiskari-bjegunci

⁵⁵ Za Vramčevu Kroniku usp. faksimile: Vramec, Antun. *Kronika / [za tisak priredio Alojz Jembrih]*. Varaždin : HAZU, Zavod za znanstveni rad ; Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1992. Onog s lijeve strane, koji predstavlja Euklida, Z. Kulundžić tumačio je kao portret Johannesa Gutenberga, za što nema nikakva opravdanja.

⁵⁶ Usp.: Milan Pelc, *Biblija priprostitih : ilustracije hrvatskih i slovenskih protestantskih knjiga* 16. stoljeća, str. 73 i d.

Slika 23. Antun Vramec. *Kronika*. Ljubljana, 1578., drvorezna naslovnica; Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica

Slika 24. Antun Vramec. *Postilla*. Varaždin, 1586., drvorezna ilustracija u knjizi; Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica

pred protureformacijom. Hoffhalter je 1564. pobjegao iz Beča u sigurniju Ugarsku, odnosno u Međimurje. Manlius je pak nešto kasnije, 1581., morao napustiti Ljubljano, prijeći nakratko u Varaždin (1586./1587.) i naposljetku u Ugarsku.⁵⁷ Zajedno sa srodnim, više priprostim nego rafiniranim ilustracijama u zbirkama svetopisamskih tekstova u izdanjima Zborovčića i Brozića, tiskanih glagoljicom u Veneciji, ilustracije Vramčeve kajkavske *Postille* zastupaju priručnu, skromnu, ali vjerojatno omiljenu slikovnu riznicu za razmjerno širok 'pučki' krug klerika i laičkih primatelja u tadašnjoj Hrvatskoj.

Dakako, osim ilustriranih knjiga na hrvatskom jeziku, u domaće su krajeve od druge polovice 15. st. stizala izdanja stranih i domaćih autora na latinskom, talijanskom i njemačkom opremljena ilustracijama. Samo jedan primjer iz najranijeg razdoblja: u dubrovačkom Dominikanskom samostanu sačuvan je fragment letka s popisom izdanja znamenitoga nürnbergskog tisakara 15. st., Antona Kobergera, koji je u Dubrovnik možda dospio s nekom od kupljenih knjiga.⁵⁸ Na tom se

⁵⁷ Usp.: Isto, str. 31 i d.

⁵⁸ Usp.: Badalić, Josip. *Inkunabule u Narodnoj Republici Hrvatskoj*. Zagreb : JAZU, 1952. Br. 668; Stipčević, Aleksandar. *Socijalna povijest knjige u Hrvata : knjiga I : srednji vijek*. Zagreb : Školska knjiga, 2004. Str. 177.

popisu iz oko 1480., među djelima teološkog sadržaja, spominju “prekrasno tiskane biblije” (*Biblias amenissime impressas*), vjerojatno primjerci latinske Biblije iz 1477. godine. Nešto kasnije, 1483., Koberger je tiskao njemačku Bibliju s drvorezima što ih je posudio od kölnskog tiskara Heinricha Quentella.⁵⁹ Ta Biblija možda nije bila zanimljiva domaćoj publici, no bilo je drugih Kobergerovih tiskovina s ilustracijama koje su sigurno čitane u našim krajevima, u prvom redu znamenita *Kronika svijeta* Hartmanna Schedela iz 1493., opremljena stotinama drvoreza, objavljena na latinskom i njemačkom. U hrvatskim knjižnicama sačuvano je nekoliko primjeraka te raskošne inkunabule, jedan upravo u Dominikanskom samostanu u Dubrovniku.⁶⁰ Takva se djela spominju i u popisima onodobnih ostavština i u drugim svjedočanstvima toga vremena. Njihove ilustracije bogata su mješavina kasnosrednjovjekovnih i ranorenesansnih obilježja čije sadržajne i estetske vrijednosti i poruke recipiraju i čitaoci u Hrvatskoj. Od ‘domaćih’ autora iz 16. st., možemo im pribrojiti latinska djela Marka Marulića, Šimuna Benje Kožičića, Bartola Jurjevića, Pavla Skalića, potom njemačka i latinska Matije Vlačića Ilirika, talijanska i latinska Nikole Vita Gučetića, Fausta Vrančića i drugih. Neka od njih imaju samo drvorezne naslovnice, a neka su sustavnije ilustrirana.

Grafičari “Schiavoni”

Nakon ovoga kratkog osvrtu na ilustracije u knjigama koje svjedoče o različitim oblicima pasivne i kreativne recepcije grafike u Hrvatskoj, valja se osvrnuti na trojicu grafičara podrijetlom iz naših krajeva koji su u 16. st. dali autorski doprinos povijesti europske renesansne grafike. To su Andrija Medulić Schiavone, Martin Rota Kolunić i Natale Bonifacio. Zahvaljujući njima može se govoriti o aktivnoj participaciji hrvatskih autora u onodobnom grafičkom stvaralaštvu. Premda su ti majstori radili izvan Hrvatske, svoje formativne godine oni su barem dijelom proveli u rodnom kraju, gdje su vjerojatno stjecali prva umjetnička iskustva. Zato ih pridružujemo nacionalnoj povijesti umjetnosti, premda ne želimo tvrditi da je u njih, kao i u drugih Schiavona, postojala nacionalna svijest u modernom smislu ili da njihovu nacionalnu pripadnost poimamo u isključivom ili bezuvjetnom smislu. Njihovi su talenti potekli iz domaće sredine, ali su se razvili i potvrdili izvan nje, u mjestima u kojima su za to postojali bolji uvjeti.

Od njih trojice najstariji je Andrija Medulić, talijanskim imenom Andrea Meldolla (oko 1500.-1563.), koji se sam potpisivao kao Schiavone. O njemu se mnogo više pisalo kao o slikaru nego kao o grafičaru. Usprkos tome, njegov grafički opus ubraja se među najzanimljivije u Italiji 16. st.⁶¹ Naime Schiavone je usvojio tehniku

⁵⁹ Usp.: Wendland, Henning. Die Buchillustration von den Frühdrucken bis zur Gegenwart. Aarau ; Stuttgart : AT – Verlag, 1987. Str. 68.

⁶⁰ Badalić, Josip. Nav. dj., br. 1003.

⁶¹ O Schiavoneu usp.: Richardson, Francis. Andrea Schiavone. Oxford ; New York : Oxford University Press, 1980. Osobito str. 75 i d.

bakropisa u kombinaciji sa suhom iglom, u Italiji tada još vrlo rijetku. Njezin prvi veliki protagonist i Schiavoneov učitelj bio je Parmigianino. Pretpostavlja se da je oko 1547. Schiavone bio u kontaktu s Parmigianinom u Bologni ili Parmu. Schiavoneov grafički rukopis lako je prepoznatljiv. Pun je ekspresivnih kontrasta svijetlog i tamnog, sa svežnjevima linija neujednačene gustoće, s izduljenim, gumenastim likovima bez dosljedno provedene anatomske pravilnosti, s tajnovitim prostorima. Njegov naoko bezbrižan grafički duktus ne poštuje ni zahtjeve realizma ni idealizacije. Svojim osebnim, individualnim manirističkim stilom koji korespondira s njegovim slikarskim rukopisom, Meldolla stvara izrazito artističku, autorsku grafiku vjerske i mitološke tematike koja odakače iz tadašnje sve raširenije merkantilne grafičke proizvodnje (Sl. 25).

Bakrorezac Martin Rota Kolunić (oko 1540.-1583.) vjerojatno je osnovna znanja o tehnici graviranja stekao u radionici šibenskog zlatara i gravera Horacija Fortezze. Od oko 1565. do kraja 1572. Rota je boravio u Veneciji, gdje se uključuje u razgranatu 'industriju' grafičkih listova, ponajprije popularne informacijske namjene, koju potiču tamošnji nakladnici. Izradio je zemljovide Dalmacije u tri dijela, bakrorezne vedute gradova, reprodukcije slikarskih djela velikih majstora renesanse, ilustrirane letke koji slikom i tekstom izvještavaju o kršćanskoj pobjedi kod Lepanta 1571. itd.

Rota je u svojevrsnom kontaktu s domovinom ostvario preko svojih uglednih sugrađana u inozemstvu, u prvom redu biskupa Antuna Vrančića, ugarskog primasa i carskog savjetnika, kojeg je portretirao oko 1571. godine (Sl. 26). Vjerojatno je biskupovim posredovanjem majstor 1573. postao dvorskim portretistom na habsburškom dvoru u Beču, gdje izrađuje mnoštvo grafičkih portreta. Između ostalog, portretirao je još jednog svog sunarodnjaka, Stjepana Pisanija Šibenčani- na, bečkog kanonika koji je još 1541. zabilježen kao student u matrikuli bečkog

Slika 25. Andrea Schiavone. Bogorodica sa svecima, bakropis; Zagreb, Kabinet grafike Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

sveučilišta.⁶² Iz pera biskupa Vrančića potječe i prva poznata pohvala grafici jednoga hrvatskog autora, svojevrsno svjedočanstvo o recepciji grafike u elitnom intelektualnom krugu toga doba, kojemu je biskup pripadao. Naime, Vrančić je jedan svoj sonet odnosno elegiju posvetio znamenitom Melancthonovu bakroreznom portretu što ga je 1526. načinio Albrecht Dürer.⁶³ Njegovo divljenje grafičarevoj sposobnosti da u crtama lica izrazi živi duh svoga modela, svjedoči o visokim kriterijima što ih je zacijelo postavljao i pred svoga vlastitog portretistu i sugrađanina, Martina Rotu. Premda nije bio tako vrstan majstor kao Dürer, Rota je, sudeći prema sačuvanim grafičkim portretima, te kriterije u velikoj mjeri uspio zadovoljiti.

Visoko cijenjen među upućenim suvremenicima bio je i Natale Bonifacio, (1537.-1592.) grafičar također rodom iz Šibenika. Premda je bio Rotin vršnjak, nema dokaza da su se poznavali. Oko 1570. i Bonifacio stiže u Veneciju, gdje slično Roti izrađuje bakropise popularne informacijske namjene. Oko 1575. odlazi u Rim i uključuje se u tamošnju razgranatu grafičku i nakladničku djelatnost. Postaje ugledan majstor za izradu zemljovida i veduta gradova prema predlošcima talijanskih kartografa i jedan je od najplodnijih ilustratora toga doba u Rimu. Kad bismo htjeli izdvojiti njegove najpopularnije radove, ne bismo mogli zaobići bakropisne ilustracije u knjizi Jana Zuallarta, *Il devotissimo viaggio di Gerusalemme*, objavljene u Rimu 1587. s portretom autora knjige i brojnim vedutama gradova, prikazima krajolika, crkvi i relikvija u Svetoj zemlji. Gotovo istodobno priredio je velike bakropisne table za knjigu arhitekta Domenica Fontane, *Della trasportatione dell' obelisco Vaticano* ..., objavljene u Rimu 1590., također s portretom autora knjige i s prikazima

Slika 26. Martin Rota Kolunić. Biskup Antun Vrančić. 1571., bakrorez; Cavtat, Bogišićeva zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

⁶² Usp.: Pelc, Milan. Život i djela šibenskog bakroresca Martina Rote Kolunića : (oko 1540-1583). Zagreb : Nacionalna i sveučilišna knjižnica ; Šibenik : Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić", 1997. Str. 204; Pelc, Milan. Martin Rota Kolunić – addenda et corrigenda. // Radovi Instituta za povijest umjetnosti 25(2001), 119-124. Usp. i: Pelc, Milan. Martin Rota Kolunić, Natale Bonifacio : djela u hrvatskim zbirkama. Zagreb : Kabinet grafike HAZU, 2003.

⁶³ Usp.: Pelc, Milan. Kolunićevi portreti biskupa Antuna Vrančića. // Mogućnosti 40, 1/2(1993), 161-169, osobito 168.

Slika 27. Natale Bonifacio. Priprema Vatikanskoga obeliska za transport. 1586., bakropis; Cavtat, Bogišićeva zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

građevina što ih je Domenico Fontana projektirao za papu Siksta V. Osobito su bili traženi njegovi bakropisi plakatnog formata kao slikovni izvještaji o jednom od medijski najrazglašenijih događaja u Rimu osamdesetih godina 16. st.: premještanju Vatikanskog obeliska na trg ispred novopodignute bazilike sv. Petra (Sl. 27). Opremljen odgovarajućim tekstom, svaki je od tih bakropisa svojevrsna ilustrirana reportaža i propagandni plakat. Većinu je bakropisa Bonifacio izrađivao prema predlošcima različitih autora i crtača, a zatim ih prepuštao nakladnicima odnosno tiskarima. Kao specijalist bakropisac uključio se u podjelu rada tipičnu za proizvodnju grafike u novom vijeku.⁶⁴

Za razliku od Andrije Medulića, koji je bio inventivni grafičar-slikar (*peintre-graveur*) s izrazito artistskim pretenzijama, Rota i Bonifacio bili su, pojednostavljeno rečeno, grafičari-informatori. Njihovi su grafički listovi uglavnom prenosili vizualne obavijesti o događajima, krajevima, ljudima, umjetničkim djelima. Rotino je grafičko umijeće bilo na višoj razini od Bonifacijeva, no zato je Bonifacio količinom proizvedenih grafika, osobito knjižnih ilustracija, znatno nadmašio Rotu. U svakom slučaju, djela Meldolle, Rote i Bonifacija zastupaju najvažnije vrste i tipove grafike kao umjetničkog i informacijskog medija ranoga novog vijeka. Istodobno njihova su djela bila vrlo široko recipirana. Primjerice, Bonifacijevi su listovi bili namijenjeni hodočasnicima koji su dolazili u Rim i odnosili ih natrag u svoje krajeve. Rimski nakladnici Andrea i Michelangelo Vaccari prodavali su ih još više od dva desetljeća nakon majstorove smrti.⁶⁵ Sigurno je da su stizali i u Dalmaciju, jednako kao što su Rotini portreti biskupa Vrančića i Stjepana Pisanija stizali u

⁶⁴ Usp.: Pelc, Milan. Natale Bonifacio. Zagreb : Institut za povijest umjetnosti ; Šibenik : Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić", 1997. Osobito str. 16 i d.

⁶⁵ Isto, str. 162.

Šibenik jer su, između ostalog, bili namijenjeni prijateljima i rodbini portretiranih. Na taj način, grafika se kao lako pokretan medij vraćala u sredinu iz koje su potjecali njezini stvaratelji. U Šibeniku za to postoji primjer u opusu već spomenutog zlatara i gravera Horacija Fortezze, koji je na svojim posudama od mjedi gravirao iste motive koji se pojavljuju na Kolunićevim grafikama, primjerice, poprsja rimskih imperatora. Preuzimao ih je vjerojatno s grafičkih listova, možda čak i Rotinih.⁶⁶

Zaključak

Ovim kratkim pregledom nastojao sam u najvažnijim crtama, na temelju dosadašnjih saznanja, pokazati kako hrvatska kulturna sredina putem specifičnih procesa pasivne i aktivne recepcije tijekom 15. i 16. st. dolazi u doticaj s europskom grafikom. Pojavom trojice talentiranih grafičara, Andrije Medulića Schiavonea, Martina Rote i Natalea Bonifacija hrvatski doprinos europskoj grafičkoj proizvodnji poprima kreativan karakter. Spomenutim majstorima valja pribrojiti i Julija Klovića koji nije bio grafičar, ali je kao sitnoslikar surađivao s nizom eminentnih grafičara svoga doba.

Za majstore poput Eneje Vica, Philippa de Soyea i Corneliusa Corta pripremao je crtačke predloške koji su prenošenjem u grafički medij postali dostupni širokom krugu primatelja.⁶⁷ Na jednom od svojih najpoznatijih bakroreza, s prikazom Judite i Holoferna iz oko 1570., čiji je autor Philipp de Soye, Klović se potpisao kao *Don Iulio Clovio de Crouacia*, ističući svoje podrijetlo u duhu tadašnjih autorskih uzusa (Sl. 28). To Klovićevo, odnosno Rotino, Bonifacijevno, Schiavoneovo itd. isticanje podrijetla kao bitne odrednice umjetnikova prepoznavanja u internacionalnom okruženju dodatno opravdava isticanje hrvatskoga doprinosa povijesti europske renesansne grafike i vizualne kulture uopće.

Slika 28. Philippe de Soye. *Judita i Holoferno*, bakrorez prema crtežu Jurja Julija Klovića; Dresden, Staatliche Kunstsammlungen, Kupferstichkabinett

⁶⁶ Usp.: Pelc, Milan. Horacije Fortezza : šibenski zlatar i graver 16. stoljeća, str. 43 i d.

⁶⁷ Usp.: Pelc, Milan. Juraj Julije Klović u grafici. Zagreb : Kabinet grafike HAZU, 1998. Osobito str. 102 i d.

LITERATURA

- Aksamija, Nadja. *Between humanism and the counter-reformation : Villa and *Villeggiatura* in Renaissance Ragusa* : [disertacija]. Princeton : University, 2004.
- Badalić, Josip. *Inkunabule u Narodnoj Republici Hrvatskoj*. Zagreb : JAZU, 1952.
- Badurina, Anđelko. *Illuminirani rukopisi u Hrvatskoj*. Zagreb : Kršćanska sadašnjost ; Institut za povijest umjetnosti, 1995.
- Belamarić, Joško. *Tesori della Croazia restaurati da Venetian Heritage Inc*. Venezia : Multigraf, 2001.
- Bošnjak, Mladen. *Drvorezi u primjercima prve hrvatske tiskane knjige*. // *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 10, 1/2(1962), 54-62.
- Bošnjak, Mladen. *Slavenska inkunabulistica*. Zagreb : [Mladost], 1970.
- Bratulić, Josip. *Reformacija i počeci katoličke obnove*. // *Hrvatska i Europa : kultura, znanost i umjetnost : srednji vijek i renesansa*. Zagreb : HAZU ; AGM, 2000. Str. 465-479.
- Bratulić, Josip. *Venecija – središte hrvatskog tiskarstva (od 16. do 19. stoljeća)*. // *Naša knjiga* 13/14(1985), 32-35.
- Bratulić, Josip. *Značaj i značenje hrvatskoga protestantskog pokreta*. // *Hrvatske protestantske knjige XVI. i XVII. stoljeća u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici / uredio Ivan Kosić*. Zagreb : Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2005. Str. 7-19.
- Breyer, Mirko. *O starim i rijetkim jugoslavenskim knjigama*. Zagreb : Izdavački zavod JAZU, 1952.
- Deanović, Ana; Željka Čorak. *Zagrebačka katedrala*. Zagreb : Globus ; Kršćanska sadašnjost, 1988.
- Dobronić, Lelja. *Renesansa u Zagrebu*. Zagreb : Institut za povijest umjetnosti, 1994.
- Drei Schriften, drei Sprachen : kroatische Schriftdenkmäler und Drucke durch Jahrhunderte*. Zagreb : Erasmus, 2002.
- Fisković, Cvito. *Dubrovački zlatari od XIII. do XVII. stoljeća*. // *Starohrvatska prosvjeta* 1(1949), 149.
- Fisković, Cvito. *Zadarski sredovječni majstori*. Split : Pododbor Matice hrvatske, 1959.
- Fučić, Branko. *Biblia pauperum i istarske freske*. // *Zbornik za umjetnostno zgodovino* 13(1977), 143-151.
- Fučić, Branko. *Grafički listovi "Majstora sa svicima" u kastavskoj radionici*. // *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 3(1962), 177-186.
- Fučić, Branko. *Humski triptih*. // *Bulletin Instituta za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije* 3(1957), 208-212.
- Fučić, Branko. *Istarske freske*. Zagreb : Zora, 1963.
- Fučić, Branko. *Meštri u Bermu*. // *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 6, 1(1959), 115-118.

Fučić, Branko. Vincent iz Kastva. Zagreb : Kršćanska sadašnjost ; Pazin : Istarsko književno društvo "Juraj Dobrila", 1992.

Germ, Tine. "Missale Zagrabiense" iz Narodne in univerzitetne knjižnice u Ljubljani. // Zbornik za umetnostno zgodovino 38(2002), 107-123.

Grössinger, Christa. Humour and folly in secular and profane prints of Northern Europe, 1430-1540. London : Harvey Miller Publishers, 2002.

Jambrek, Stanko. Reformacija i pisana riječ. // Hrvatske protestantske knjige XVI. i XVII. stoljeća u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici / uredio Ivan Kosić. Zagreb : Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2005. Str. 21-42.

Jembrih, Alojz. Hrvatsko protestantsko tiskarstvo od ideje do ostvarenja. // Hrvatske protestantske knjige XVI. i XVII. stoljeća u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici / uredio Ivan Kosić. Zagreb : Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2005. Str. 35-58.

Klaić, Vjekoslav. Knjižarstvo u Hrvata. Zagreb : Kugli, 1922.

Kužić, Krešimir. Nazivi oružja u "Juditi" i značenje drvoreza iz drugog izdanja. // Moćnosti 48, 7/9(2001), 58-73.

Lewis, John. Anatomy of printing : the influence of art and history on its design. London : Faber, 1970.

Nazor, Anica. Zagreb : riznica glagoljice. Zagreb : Nacionalna i sveučilišna biblioteka, 1978.

Paškvan, Fedora. Prilog proučavanju beramskih zidnih slikarija. // Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 7, 2(1958), 53-58.

Pelc, Milan. Biblija priprostih : ilustracije hrvatskih i slovenskih protestantskih knjiga 16. stoljeća. Zagreb : Institut za povijest umjetnosti, 1991.

Pelc, Milan. Horacije Fortezza : šibenski zlatar i graver 16. stoljeća. Zagreb : Institut za povijest umjetnosti ; Šibenik : Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić", 2004.

Pelc, Milan. Ilustracije u tiskopisima Dobrića Dobrićevića (Boninus de Boninis). // Radovi Instituta za povijest umjetnosti 24(2000), 135-154.

Pelc, Milan. Juraj Julije Klović u grafici. Zagreb : Kabinet grafike HAZU, 1998.

Pelc, Milan. Kolunićevi portreti biskupa Antuna Vrančića. // Moćnosti 40, 1/2(1993), 161-169.

Pelc, Milan. Martin Rota Kolunić – addenda et corrigenda. // Radovi Instituta za povijest umjetnosti 25(2001), 119-124.

Pelc, Milan. Martin Rota Kolunić, Natale Bonifacio : djela u hrvatskim zbirkama. Zagreb : Kabinet grafike HAZU, 2003.

Pelc, Milan. Natale Bonifacio. Zagreb : Institut za povijest umjetnosti ; Šibenik : Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić", 1997.

Pelc, Milan. Tiskane liturgijske knjige. // Sveti trag : devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije : katalog izložbe. Zagreb : MGC – Muzej Mimara, 1994. Str. 471-480.

Pelc, Milan. Život i djela šibenskog bakrovesca Martina Rote Kolunića : (oko 1540-1583). Zagreb : Nacionalna i sveučilišna knjižnica ; Šibenik : Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić", 1997.

Pergošić, Ivanuš. *Decretum 1574. : hrvatski kajkavski editio princeps / priredio Zvonimir Bartolić. Čakovec : Matica hrvatska, 2003.*

Praga, Giuseppe. *Oreficerie e incisione in Dalmazia a mezzo il Quattrocento. // Archivio storico per la Dalmazia 16(1934), 477-480.*

Prelog, Milan. *Neki grafički predlošci zidnih slikarija u Bermu. // Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti 3(1961), 3-8.*

Prelog, Milan. *Studije o hrvatskoj umjetnosti. Zagreb : Institut za povijest umjetnosti ; Naklada Prelog, 1999.*

Prijatelj, Kruno. *Za biografiju Pellegrina Brocarda, slikara nadbiskupa Ludovica Beccadellija. // Radovi Instituta za povijest umjetnosti 8(1984), 89-93.*

Prince d'Essling. *Livres a figures Vénetiens de la fin du XVe siècle et du commencement du XVIe. Florence ; Paris : L. S. Olschki, 1907-1914.*

Proroczi MDLXIII : prvotisak, studija i preslik / priredio Borislav Arapović. Mostar : Sveučilište, 2002.

Quien, Enes. *Minijature gotičkoga stila u misalima Zagrebačke nadbiskupije : magistarski rad. Zagreb : Filozofski fakultet, 2002.*

Repanić Braun, Mirjana. *Barokno slikarstvo u Hrvatskoj franjevačkoj provinciji sv. Ćirila i Metoda. Zagreb : Institut za povijest umjetnosti ; Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda, 2004.*

Richardson, Francis. *Andrea Schiavone. Oxford ; New York : Oxford University Press, 1980.*

Schneider, Artur. *Hans pictor Alemanus : ein deutscher Maler in Zagreb von 1503.-1526. // Neue Ordnung 42(1942), 10-11.*

Slukan-Altić, Mirela. *Prvi tiskani misal Zagrebačke biskupije (1511.) s najstarijim poznatim prikazom grada Zagreba. // Tkalčić : godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije 8(2004), 297-310.*

Stipčević, Aleksandar. *Socijalna povijest knjige u Hrvata : knjiga I : srednji vijek. Zagreb : Školska knjiga, 2004.*

Šarić, Elvira. *Muzej grada Splita : vodič. Split : Muzej grada Splita, 2003.*

Theologische Realenzyklopädie. Berlin ; New York : de Gruyter, 1988. Sv. 17.

Tkalčić, Ivan. *Tisak bogoslužnih knjigah staroga zagrebačkog obreda // Katolički list 46, 39(1895).*

Tomasović, Mirko. *Jedan prilog europskom humanizmu. // Hrvatska i Europa : kultura, znanost i umjetnost : srednji vijek i renesansa. Zagreb : HAZU ; AGM, 2000. Str. 421-435.*

Vramec, Antun. *Kronika / [za tisak priredio Alojz Jembrih]. Varaždin : HAZU, Zavod za znanstveni rad ; Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 1992.*

Wendland, Henning. *Die Buchillustration von den Frühdrucken bis zur Gegenwart. Aarau ; Stuttgart : AT – Verlag, 1987.*

Zlatarić, Dominko. *Djela Dominka Zlatarića / priredio za štampu P. Budmani. Zagreb : JAZU, 1899.*